

7

Πώς οι πόλεις εμφανίζονται και εξαφανίζονται

(α) Οι πόλεις προκύπτουν με δύο τρόπους: είτε μεταβάλλεται το πολιτειακό καθεστώς μιας ήδη υφιστάμενης πόλης είτε ιδρύεται μια νέα αυτόνομη πόλη. Στην Ελλάδα οι πιο πολλές πόλεις προέκυψαν μέσω της φυσικής ανάπτυξης – η όλη διαδικασία υπήρξε μακρόχρονη και σχεδόν ανεπαίσθητη. Με βάση τις πηγές που διαθέτουμε, είναι αδύνατον να πούμε ακριβώς πότε οι κάτοικοι ενός άστεως άρχισαν να αισθάνονται πολίτες μιας πόλεως.

Εάν εξαιρέσουμε τις περιοχές της δυτικής Ελλάδας, η πλειοψηφία των πόλεων εμφανίστηκε κατά την Αρχαϊκή Εποχή, με τις πιο πολλές από αυτές να έχουν αναδυθεί πολύ πριν η πόλις καταστεί θεμελιώδης έννοια στην πολιτική σκέψη. Τα μεγάλα κενά στις πρωτογενείς πηγές συνιστούν ένα αξεπέραστο εμπόδιο στην προσπάθεια να ιχνηλατήσουμε τις απαρχές των εκατοντάδων πόλεων-κρατών της Ελλάδας, οι οποίες στις διαθέσιμες πηγές της Κλασικής Περιόδου αποκαλούνται πόλεις με μακρά ιστορία πίσω τους.

Ωστόσο, πολλές πόλεις έχουν έναν ιδρυτικό μύθο. Ένα τυπικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων ήταν ότι δεν συνελάμβαναν την ανάδυση μιας πόλεως ως το αποτέλεσμα μιας συνεχούς εξέλιξης, αλλά ως την εκούσια παρέμβαση ενός συγκεκριμένου προσώπου (ανθρώπου ή θεού). Οι Θηβαίοι της Κλασικής Εποχής πίστευαν ότι η πόλις τους είχε ιδρυθεί στις απαρχές του κόσμου από τον Κάδμο, έναν αδελφό της Ευρώπης, την οποία ο Δίας είχε αποπλανήσει έχοντας λάβει τη μορφή ταύρου¹ και οι Αθηναίοι πίστευαν ότι, πριν από χίλια χρόνια, ο Θησέας ήταν αυτός που είχε ιδρύσει την

Αθήνα τόσο ως άστυ όσο και ως κράτος, με όλη την Αττική ως επικράτειά της.² Μέσω των ιδρυτικών μύθων τους, οι πόλεις της κυρίως Ελλάδας άρχισαν να προσομοιάζουν στις αποικίες τους, οι οποίες συχνά απέδιδαν την ίδρυσή τους σε ένα άτομο [*οϊκιστή*], αυτόν που είχε καθοδηγήσει τους πρώτους αποίκους, και ο οποίος ανακρυσσόταν ήρωας μετά θάνατον [*ἀφιέρωσις*].³

Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι δεν υπάρχει ούτε μία πηγή της Κλασικής Εποχής που να κάνει λόγο για φυσική εμφάνιση μιας πόλεως. Εκείνη την περίοδο η έννοια της πόλεως είχε πλήρως αναπτυχθεί, όπως επίσης μια ολόκληρη σειρά κριτηρίων βάσει των οποίων μια πόλις διακρινόταν από μια κώμη:⁴ μόνο μία πόλις μπορούσε να έχει έναν νικητή στους πανελλήνιους αγώνες,⁵ να εξουσιοδοτεί έναν πολίτη ενός γειτονικού άστεως ως *πρόξενον* (ο οποίος υποδεχόταν, περιποιούνταν και φιλοξενούσε στην κατοικία του τους πολίτες και τους πρέσβεις μιας γειτονικής πόλης),⁶ να ορίζει κάποιον πολίτη *θεωροδόκο* (ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την υποδοχή των *θεωρῶν* [ιερέων προσκεκλημένων σε πανελλήνιους αγώνες και εορτές], λόγου χάριν, από τους Δελφούς για να ανακοινώσει την τέλεση των Πυθίων),⁷ να κηρύσσει πόλεμο ή να συνομολογεί συνθήκη ειρήνης, να εντάσσεται σε μια ομοσπονδία ή να γίνεται μέλος ενός ομόσπονδου κράτους, να κόβει νομίσματα κ.λπ.⁸ Κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά υποδηλώνουν ότι άλλες πόλεις, βασιζόμενες σε αυτά, αναγνώριζαν ότι ένα αστεακό κέντρο είναι μια πόλις.⁹ Κατά τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους μια κοινότητα λάμβανε το καθεστώς της πόλεως με βασιλικό ή αυτοκρατορικό διάταγμα,¹⁰ ο δε αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα να στερήσει μια κοινότητα από το καθεστώς της πόλεως.¹¹ Κατά συνέπεια, τι ακριβώς συνέβη την Κλασική Εποχή; Μόλις κατά τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. η πόλις κατέστη η κυρίαρχη μορφή οικιστικής και πολιτειακής οργάνωσης στη δυτική Ελλάδα – Ήπειρο, Αιτωλία, Ακαρνανία.¹² παρ' όλα αυτά, ακόμα και στις εκτενείς διαθέσιμες πηγές για την ιστορία της δυτικής Ελλάδας κατά τους κλασικούς χρόνους δεν υπάρχει ούτε μία περίπτωση μιας υφιστάμενης

κοινότητας σε μια δεδομένη χρονική στιγμή η οποία να έλαβε το καθεστώς της πόλεως.¹³

Η ίδρυση μιας πόλης γινόταν είτε με *ἀποικισμόν* είτε με *συνοικισμόν*. Ο αποικισμός προϋπέθετε τη μετανάστευση μιας ομάδας ανθρώπων που διάνυαν μια μεγάλη απόσταση για να φτάσουν σε έναν νέο τόπο με σκοπό να εγκατασταθούν σε αυτόν. Έτσι η Θήρα ίδρυσε την αποικία της Κυρήνης γύρω στο 630 π.Χ.¹⁴ Ο συνοικισμός προϋπέθετε τη μετανάστευση ανθρώπων που προέρχονταν από μια ομάδα στενά συνδεδεμένων γειτονικών οικισμών σε έναν τόπο στην ευρύτερη περιοχή ή σε μια ακατοίκητη ζώνη, στην οποία ιδρύονταν μια νέα *πόλις*, ή σε μια ήδη υπάρχουσα πόλη, ο πληθυσμός της οποίας γνώριζε θεαματική αύξηση λόγω της μετανάστευσης.¹⁵ Ένα παράδειγμα για την ίδρυση μιας νέας *πόλεως* είναι η Μεγαλόπολη, η οποία ιδρύθηκε το 368 π.Χ. από έναν συνοικισμό πόλεων της νότιας Αρκαδίας.¹⁶ Ένα παράδειγμα μετανάστευσης σε μια υφιστάμενη *πόλιν* είναι ο συνοικισμός στη Βοιωτία μέσω της οποίας μια ομάδα από μικρές ατείχιστες πόλεις απορροφήθηκαν από τη Θήβα το 431 π.Χ., στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου.¹⁷

Οι πιο πολλές από τις εκτός Ελλάδας *πόλεις* ήταν αποικίες· όμως μερικές από αυτές είχαν προκύψει με φυσιολογικό τρόπο, κατά κανόνα από τη μετατροπή μιας τοπικής κοινότητας σε ελληνική *πόλιν*.¹⁸ Στην κυρίως Ελλάδα, αντιθέτως, λίγες *πόλεις* ιδρύθηκαν ως αποικίες¹⁹ – μερικές μέσω συνοικισμού.²⁰ Ωστόσο, στη συντριπτική πλειονότητά τους προέκυψαν από τη μεγέθυνση μικρότερων κοινοτήτων και τη μετατροπή τους σε *πόλεις*. Σε ελάχιστες περιπτώσεις ο αποικισμός συνδυάστηκε με τον συνοικισμό: ένα παράδειγμα είναι η ίδρυση της Ηράκλειας σε μια περιοχή γνωστή ως Οιτεία, στο στόμιο του ποταμού Σπερχειού, το 426 π.Χ.²¹ Σε κάποιες περιπτώσεις ο πληθυσμός μιας αποικίας ενισχυόταν από την αποστολή νέων αποίκων από την Ελλάδα, όπως στην περίπτωση των (φερόμενων ως) 60.000 αποίκων που εστάλψαν στις Συρακούσες το 341 π.Χ.²² Ένα άλλο γνωστό παράδειγμα μιας ήδη υφι-

σταμένης *πόλεως* της οποίας ο πληθυσμός αυξήθηκε λόγω μετανάστευσης από γειτονικά ασταεκά κέντρα είναι ο συνοικισμός με τον οποίο ο σατράπης της Καρίας Μαύσωλος, γύρω στο 370 π.Χ., επανίδρυσε την Αλικαρνασσό για να τη μετατρέψει σε έδρα του.²³

(β) Ενώ πολλοί έχουν ασχοληθεί με την περίοδο εμφάνισης των *πόλεων* στο προσκύνιο, η περίοδος που σηματοδότησε το τέλος τους είναι ένα από τα παραμελημένα θέματα της ελληνικής ιστορίας.²⁴ Από τη στιγμή που η *πόλις* ήταν εν μέρει άστυ και εν μέρει κράτος, μπορούμε να επιλέξουμε ανάμεσα σε δύο μορφές εξάλειψης: (α) μια *πόλις* θα μπορούσε να πάψει να υφίσταται ως κράτος αλλά να συνέχιζε να υπάρχει ως άστυ ή (β) μια *πόλις* θα μπορούσε να εξαλειφθεί ως ασταεκό κέντρο με την ισοπέδωσή της και ως κράτος με την εξόντωση, τον εξανδραποδισμό ή την αναγκαστική μεταφορά του πληθυσμού σε ένα άλλο άστυ. Η τελευταία μορφή εξαφάνισης συχνά συνοδευόταν από την ισοπέδωση του οικιστικού ασταεκού συμπλέγματος και την κατεδάφιση των τειχών του. Εξάλλου, εάν εξετάσουμε προσεκτικά τις πηγές, εντοπίζουμε τις ακόλουθες παραλλαγές: (1) Εξοντώνεται το σύνολο του πληθυσμού της πόλης-κράτους. (Αυτή υπήρξε η μοίρα της Συβάρεως το 510 π.Χ.²⁵) (2) Όλοι οι άνδρες θανατώνονται, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά πωλούνται ως δούλοι. (Η συγκεκριμένη μορφή εξάλειψης αποκαλείται στις πηγές *άνδραποδισμός*: διαβόητα παραδείγματα είναι η καταστροφή των Πλαταιών από τη Σπάρτη το 427 π.Χ. και η συντριβή της *στάσεως* των Μηλίων από την Αθήνα το 415 π.Χ.²⁶) (3) Οι άνδρες δεν θανατώνονται, αλλά πωλούνται ως δούλοι μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά. (Ο Φίλιππος Β΄ στην περίπτωση της Ολύνθου το 348 π.Χ. και ο Μέγας Αλέξανδρος στην περίπτωση των Θηβών το 335 π.Χ. επέλεξαν αυτή τη μορφή *άνδραποδισμοῦ*.²⁷) (4) Το σύνολο του πληθυσμού μεταφέρεται διά της βίας σε μια άλλη πόλη. (Το 484 π.Χ. ο τύραννος Γέλων των Συρακουσών υποχρέωσε ολόκληρο τον πληθυσμό της Καμαρίνας να μεταβεί στις Συρακούσες· όμως η Καμαρίνα επανιδρύθηκε

με νέους κατοίκους το 461 π.Χ. Το σύνολο του πληθυσμού των Μεγάρων Υβλαίων μεταφέρθηκε στις Συρακούσες το 483 π.Χ.: η εγκαταλελειμμένη πόλη ήταν ακόμα ερειπωμένη όταν ο Θουκυδίδης συνέγραψε την ιστορία του στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.²⁸) (5) Ο πληθυσμός μιας πόλεως υποχρεώνεται να τραπέει σε φυγή και να εγκατασταθεί σε μικρά χωριά στην ενδοχώρα της πόλεως, μια διαδικασία που στις πηγές αποκαλείται *διοικισμός*. (Όταν οι Σπαρτιάτες κατέκτησαν τη Μαντίνεια το 385 π.Χ., εξανάγκασαν τον πληθυσμό της να μετακινηθεί στις τέσσερις κώμες στις οποίες διέμεναν αρχικώς, και όταν ο Φίλιππος Β΄ υπέταξε τους Φωκείς το 346 π.Χ. κατά τον Τρίτο Ιερό Πόλεμο [ο οποίος έγινε για τον έλεγχο του μαντείου των Δελφών], 22 πόλεις της Φωκίδας μετατράπηκαν σε κώμες και δεν επιτράπηκε σε αυτές να έχουν πάνω από πενήντα οἴκους η καθεμιά.²⁹) (6) Μια πόλις εξαφανίζεται επειδή το σύνολο του πληθυσμού της μεταναστεύει. (Γύρω στο 650 π.Χ. ολόκληρος ο πληθυσμός της Κολοφώνος μετέφερε την πόλιν του από την Ιωνία στη Μικρά Ασία στη Σίριδα στην Ιταλία: η Κολοφών εγκαταλείφθηκε για κάποια χρόνια, ωστόσο σύντομα επανοικίστηκε.³⁰) (7) Ο πληθυσμός μιας πόλεως λαμβάνει μέρος σε έναν συνοικισμό, δηλαδή στη διαδικασία κατά την οποία ιδρύεται ή εδραιώνεται μια άλλη πόλις. (Το 431 π.Χ., στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου, η Θήβα προσάρτησε τέσσερις μικρές ατείχιστες πόλεις της Βοιωτίας – Σκόλος, Σκάφαι, Υσιαί, Ερυθραί.³¹) (8) Μια πόλις μεταβάλλει το καθεστώς της, μετατρέπόμενη σε *κώμη* ή *δήμιον* στην επικράτεια μιας άλλης πόλης-κράτους. (Το Παλλάντιον στην Αρκαδία αναφέρεται στις πηγές των κλασικών χρόνων ως πόλις, αλλά τη Ρωμαϊκή Εποχή ήταν *κώμη* μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ., όταν επανήλθε στις τάξεις των πόλεων με αυτοκρατορικό διάταγμα.³² Οι Γρύγγαι και η Στύρα ήταν μικρές πόλεις στην Εύβοια τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., και υπήρξαν μέλη της Δηλιακής Συμμαχίας: τον 4ο αι. π.Χ., όμως, υποτάχθηκαν στη μεγάλη πόλιν της Ερέτριας: ακολούθως εμφανίζονται στις πηγές απλώς ως *δήμοι* στην επικράτεια της Ερέτριας.³³) (9) Μια πόλις εξαφανίζεται ως συνέπεια μιας φυσικής κα-

ταστροφής. (Ένας πολύ μεγάλος σεισμός στον Κορινθιακό Κόλπο που σημειώθηκε το 373 π.Χ. προκάλεσε ένα παλιρροϊκό κύμα που κατέστρεψε την πόλη της Ελίκης στην Αχαΐα.³⁴)

Εάν κάποιος μελετήσει τη διαδικασία ανάδυσης και εξάλειψης των πόλεων-κρατών, σχηματίζει μια συνεχώς μεταβαλλόμενη εικόνα του κόσμου των ελληνικών πόλεων. Νέες πόλεις εμφανίζονταν στις δύο κύριες περιόδους κατά τις οποίες έλαβε χώρα ο ελληνικός αποικισμός: την Αρχαϊκή Εποχή εκατοντάδες πόλεις σχηματίστηκαν κατά μήκος των ακτών της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, και την Ελληνιστική Εποχή πολλές εκατοντάδες πόλεις ιδρύθηκαν στα εδάφη της πρώην Περσικής Αυτοκρατορίας, καλύπτοντας το σύνολο της Εγγύς Ανατολής, από τη Μικρά Ασία μέχρι τον Ινδό ποταμό. Στην Ελλάδα ο αριθμός των πόλεων στις ακτές του Αιγαίου Πελάγους μειώθηκε, ενώ νέες πόλεις έκαναν την εμφάνισή τους στη δυτική Ελλάδα, στην Ήπειρο, στην Αιτωλία και στην Ακαρνανία. Στην Εύβοια ο αριθμός των πόλεων μειώθηκε: ενώ κατά την Αρχαϊκή Εποχή υπερέβαιναν τις 12, τον 4ο αι. π.Χ. περιορίστηκαν στις τέσσερις,³⁵ και στην Αρκαδία το 368 π.Χ. μερικές πόλεις εξαφανίστηκαν ως αποτέλεσμα του συνοικισμού που ίδρυσε τη Μεγαλόπολη.³⁶ Άλλες μεγάλες πόλεις που δημιουργήθηκαν μέσω συνοικισμού κατά την Ελληνιστική Εποχή ήταν η Θεσσαλονίκη το 316 και η Δημητριάς το 294 π.Χ.: και στις δύο περιπτώσεις αυτό είχε ως συνέπεια την εξαφάνιση πολλών μικρών πόλεων.³⁷

Σε όλη αυτή την καλειδοσκοπική εικόνα ένα πράγμα παραμένει σταθερό: οι Έλληνες διατήρησαν τον πολιτισμό των πόλεων-κρατών τους καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας και ουδείς επιχείρησε να συνενώσει όλες τις πόλεις-κράτη σε μια ενιαία επικράτεια ενός κράτους μεγάλης κλίμακας, όπως ήταν η Ελλάδα που προέκυψε τον 19ο μ.Χ. αι. Μια τέτοια ιδέα θα ήταν τόσο ξένη στους αρχαίους Έλληνες όσο και η κατάργηση της δουλείας.³⁸ Η εμφάνιση μεγαλύτερων πολιτικών οντοτήτων έλαβε τη μορφή συμπολιτειών, που γρήγορα διαλύονταν εκ νέου, ή ομοσπονδιών, οι δομές

των οποίων ήταν πιο σταθερές. Ένα ομόσπονδο κράτος αποτελούταν συνήθως από όλες τις πόλεις μιας περιφέρειας· όταν οι Έλληνες προέκριναν τη συγκεκριμένη επιλογή, αναμφίβολα αυτό οφειλόταν στο ότι ένα ομόσπονδο κράτος επέτρεπε τη διατήρηση της πόλεως ως του θεμελιώδους πολιτικού μορφώματος.³⁹ Σε ορισμένες περιοχές οι μικρές πόλεις συχνά απορροφούνταν από μεγαλύτερες, όμως το αποτέλεσμα μιας τέτοιας ενοποίησης ήταν πάντοτε μια μεγαλύτερη πόλις, ποτέ ένα εδαφικό κράτος με τη νεωτερική έννοια.

Φυσικά, οι μεγαλύτερες πόλεις θα μπορούσαν κάλλιστα να αποκτήσουν έκταση που υπερέβαινε κατά πολύ τα όρια μιας πόλης-κράτους. Η κατάληψη της Λακεδαιμόνος και της Μεσσηνίας μετέτρεψε τη Σπάρτη σε μια πόλιν με έκταση μεγαλύτερη των 8.000 τ.χλμ· οι Συρακούσες επί Διονυσίου Α΄ (405-367 π.Χ.) κυριάρχησαν σε όλη την ανατολική Σικελία, μια επικράτεια που υπερέβαινε συνολικά τις 10.000 τ.χλμ· τέλος, η Κυρήνη στη Λιβύη κατέλαβε μια έκταση μεγαλύτερη των 4.000 τ.χλμ. Όμως και στις τρεις περιπτώσεις τούτες οι μικρές ηγεμονίες βασιζόνταν σε μία πόλιν, η επικράτεια της οποίας περιλάμβανε πολλές μικρότερες υποτελείς πόλεις· ακόμα και στην τελευταία περίπτωση η πόλις παρέμεινε η μείζων μορφή πολιτικής οργάνωσης.